

A REFORMÁTUS ISKOLÁK FÖLDRAJZI ELHELYEZKEDÉSE

Felső-Magyarország változó értelmű történeti földrajzi fogalom. A mi meghatározásunkban Szepes, Gömör, Heves vármegyék nyugati határai és megközelítőleg a Laborc – Tisza folyók vonala közötti területet jelenti. A református reformáció a magyar ajkú lakosságot közismerten külön egyháztestbe szervezte ezen a vidéken is, szemben a lutheránus németekkel és szlávokkal. Ennek az egyházvidéknek egyháztörténeti elnevezése Tiszáninneri Református Egyházkerület.

A Tiszáninneri Református Egyházkerület részben a középkori egri püspöki egyházmegye, részben pedig az esztergomi érsekség területén alakult meg, s magában foglalta Abaúj, Borsod, Gömör, Kishont, Torna, Ung és Zemplén vármegyék jelentős részét, valamint néhány községet Bereg, Sáros és Szabolcs vármegyék territóriumából.¹

A kerületet alkotó egyházmegyék (korabeli nevükön: tractus, senioratus, dioecesis) a helvét reformáció fokozatos térhódítása során szerveződtek meg véglegesen, s területi beosztásuk az 1799. évi átszervezésig lényegében nem változott. A debreceni zsinaton 1567-ben az abaújtvári (olykor kassavölgyiként is emlegetett), borsodi és zempléni tractus képviseltette magát és irt alá a Helvét Hitvallásnak. Ung ekkor még távolmaradt, minden bizonnyal antitrinitarius esperese Egri Lukács befolyásának következtében, hiszen az említett zsinat döntő módon az erőteljesen terjedő szentháromságtagadással szemben foglalt állást. Egri esperes halála (1574) után azonban ez az egyházmegye is csatlakozott a Tisza-jobbparti senioratusokhoz, s az 1591. évi nagykárolyi zsinaton már mind a négy egyházmegye jelen volt. A gömöri és kishonti református egyházközségek 1596 táján egyesültek a borsodiakkal, s úgyszintén a tornaiak az abaújiakkal, s a későbbiek során ezen egyházmegyék olykor borsod-gömör-kishonti illetve abaújtvár-tornai néven is említettnek.

A Tiszáninneri egyházmegyék a vármegyék elnevezését alkalmazták magukra, határaik azonban jelentősen különböztek a politikai megyék határaitól, területileg egyáltalán nem estek egybe azokkal. Az *abaúji* senioratus délen kiterjesztette fennhatóságát egészen a Tiszáig, Zemplén vármegyéből bekebelezve számos helységet. Tállya, Mád, Tokaj vonala képezte a keleti határt, s e helységek mellett idetartozott Szerencs, Megyaszó és környéke is. Néhány falut Szabolcs Tisza-jobbparti részéből szintén bírt (Báj, Tiszaladány, Prügy). Ugyancsak ezen egyházmegye része volt Torna vármegye ke-

¹ Itt egy 1998-ban megjelent munkánk egyik fejezetének szövegét követjük., kiegészítve újabb kutatásaink eredményével. DIENES DÉNES: Tanulmányok a Tiszáninneri Református Egyházkerület történetéből. Sárospatak 1998. 3-4. p. A kérdéskört tárgyaló legfontosabb irodalom: RÉVÉSZ IMRE: Magyar református egyháztörténet 1520 tájától 1608-ig. Debrecen 1938. 129-139, 183-184. p. ZOVÁNYI JENŐ: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp. 1921. 225-274, 378-444. p. UÓ: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig. Bp. 1977. 164-166. p. UÓ: Magyarországi superintendenciák a XVI. században. In Magyar Protestáns Egyháztörténeti Monographiák I. Bp. 1898. 26-28. p.

leti sávjának néhány községe, úgymint Torna, Körtvélyes, Bódvaszilas, Nádaska, Komjáti, Bódvalenke stb, valamint Sárosból is két kis sziget, Asgut és Somos néhány filiával. A *borsod-gömör-kishonti* egyházmegye a nevében feltüntetett vármegyék területén kívül Szikszó térségének abaúji helységeit nagyjából Felsővadász illetve Abaújszolnok magasságáig, és Zemplén déli nyúlványának községeit – Bőcs, Berzék, Gesztely, Lúci, Hernádnémeti stb. – magában foglalta. Heves vármegyéből is több települést magáénak tudhatott a Tarna vonalától keletre. Torna vármegye nyugati felét szintén bekebelezte. Az *ungi* tractushoz tartozott néhány község Beregből (a Szernye - Latorca köz Unghoz közel eső települései) és Szabolcsból Eszeny környéke. Zemplén vármegye északi részének keleti fele is idetartozott, az Olyka, illetve az Ondava képezte a határt. Zemplén északi részén a Laborc völgyének számos községét is bekebelezte az ungi esperesség. A *zempléni* egyházmegye Abaúj keleti sávjának gyülekezetei közül a Szalánc - Füzér - Erdőhorváti vonal menti településeket tudta magáénak. Ezek mellett néhány szabolcsi községet is bírt (Kenézlő, Viss, Zalkod).

Ma már nehéz lenne eldönteni, hogy mennyire befolyásolta ezt a földrajzi alakulást a protestánsok birtokosok birtokügyeinek bonyolult viszonya, mely a kettős királyság harcainak során egyre kuszább lett, illetve más gazdasági, földrajzi tényező. A reformációt megelőző évtizedekben már kialakulhattak az alsópapság önszerveződő közösségei, a fraternitások, amelyek szintén befolyásolhatták a Tiszán inneni egyházvidék későbbi tagozódását. Mindenesetre a reformáció során kiformalódott egyházmegyék 1733-ig nem léptek tovább a hierarchikus szerveződésben, amennyiben addig nem választottak püspököt, hanem megmaradtak az esperesi kormányzat mellett, így egységes igazgatású kerületet sem hoztak létre.

A zempléni egyházmegye kebelében unióban éltek együtt a *szláv* evangélikusok (lutheránusok) és a magyar reformátusok.² Az evangélikus gyülekezetek igazgatását a varannói szláv lelkészre bízta az egyházmegyei zsinat 1596-ban. Az ungi egyházmegyében is találunk nem magyar nemzeti-ségű gyülekezeteket. Az Olyka és a Laborc közének több egyházközsége *rutén* közösségekből szerveződött.

EGYHÁZKÖZSÉGEK ÉS ISKOLÁK

A legnagyobb tractus a borsod-gömör-kishonti volt.³ Egyházközségeinek száma meghaladta a háromszázat a XVII. század közepén. Abaúj, Zemplén

² DIENES DÉNES: Szláv ajkú protestánsok Zemplén vármegyében a XVII. században. In TAMÁS EDIT (szerk.): Zemplén népessége, települései. Tanulmányok Németh Gábor emlékére. Sárospatak, 1999. 104-111. p.

³ Az alább ismertetendő egyházlátogatási jegyzőkönyvek mellett az egyházközségek számának megállapításához a következő munkákat használtuk: ROMÁN ERNŐ: Az alsóborsodi s az ősrégi borsod-gömör-kishonti egyházmegye története. Miskolc 1926. ZOVÁNYI JENŐ: Miskolczi Csulyak István zempléni ref. esperes (1629-1645) egyházlátogatási jegyzőkönyvei. In Történelmi Tár (TT) 1906. 48-102, 266-313, 368-407. p. HARASZY KÁROLY (szerk.): Az ungi református egyházmegye. Adalékok történetéhez. Vajany-Vel. Kapusany 1931.

és Ung megközelítőleg azonos számú gyülekezetet tartott számon, mintegy százötven-százhetvenet. Róluk a kor viszonyai között rendszeresnek mondható feljegyzések 1596 tájától kezdődően maradtak ránk. Ezekből kiderül, hogy ma már csak töredékek állnak rendelkezésünkre a valaha létezett írott anyagból. Számos esetben olvasunk ugyanis utalásokat „eklézsiai könyvekről”, „matriculákról”, amelyekbe egy-egy gyülekezet feljegyezte a szokásjog helyi változatait és alkalmazásukat, valamint egyéb fontos ügyeket. Az egyházmegyék iratállománya is bőségesebb lehetett annál, mint ami az utókorra maradt. Mindezzel együtt az egyházközségek élete 1596-ot követően valamennyire mégis dokumentált, s azon belül az iskolákra is történik utalás, legalább létezésüket nyomon lehet követni. II. Rákóczi György özvegye, Báthory Zsófia rekatolizálása (1660) után megnehezedett az itteni eklézsiák helyzete, mert a Rákóczi birtokokon megvonta a korábban folyósított támogatást tőlük, 1671-72-ben pedig elűldözte a prédikátorokat és a tanítókat. Ezután 1703-ig a korábbiaknál is hányatottabb sorsa volt a református gyülekezeteknek. Vizsgálatunk felső határaként ezért választottuk az 1672. esztendő.

Az egyházközségek számának alakulása, összevetve az iskolák számával, egyházmegyénként

év	Borsod		Abaúj		Zemplén		Ung		össz.	
	m.	f.	m.	f.	m.	f.	m.	f.	m.	f.
1596-1672	121	187	75	85	72	95	47	109	315	476
	mester		mester		mester		mester			
1596-1672	73		58		72		32		235	
	iskola		iskola		iskola		iskola			
1596-1672	30		31		45		9		115	
	gimnázium		gimnázium		gimnázium		gimnázium			
1596-1672	6		10		12		2		30	

m. = mater ecclesia (anyaegyház), f. = filia (leányegyház).

Az adatok értékelésénél figyelembe kell vennünk, hogy az abaúji egyházmegyére vonatkozó forrásunk töredékes. Nem található benne többek között Kassa, Tállya, Mád, holott ezen eklézsiáknak bizonyosan volt iskolájuk,⁴ mégpedig nem is jelentéktelen. Ezeket táblázatos kimutatásunkba ugyan felvettük, de kimaradhattak olyan egyházközségek is, amelyek iskolájáról más forrásból nem tudunk. Az a szempont sem elhanyagolható, hogy a legnagyobb egyházmegye, Borsod-Gömör-Kishont volt leginkább kitéve a török megszállásból fakadó nyomorúságoknak, egyházközségeinek egy része gazdasági okokból lelkészt és tanítót nem tudott egyszerre tartani. Ezekben a helységekben sem hiányzott teljesen bizonyos tanulás lehetősége, mert a lelkészek tisztéhez hozzátartozott a gyermekek tanítása is. Ez alatt azonban

⁴ HÖRCSIK RICHÁRD: A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617-1777. Sárospatak 1998. passim.

nem feltétlenül az írás-olvasás tanítása értendő, ahogy az egyházi törvény világosan kifejezte: „Az egyházban a gyermekekről és ifjakról is gondoskodni kell. Azért a káténak, apostoli hitformának, úri imádságnak és tízparancsolatnak összevont és rövid magyarázatát fenn kell tartani, s a nyilvános gyülekezésben a szokott órákon és időben elő kell adni az egyházakban”.⁵ A lelkész ebben az értelemben vett tanításának számos nyomát találjuk a jegyzőkönyvekben. Ehhez kapcsolódhatott azután az iskolázás keretei között folyó tanítás is, amely munka elvégzésére iskolamestert alkalmazott a prédikátor.

Adataink szerint 1596 és 1672 között az anyaegyházak több mint harmadában működött iskola – ha nem is folyamatosan, amint alább erről még szólunk. Ez az arány igen kedvezőnek mondható, noha átfogó összehasonlítási alapunk nincs. 1633-ban „Vas megye legfejlettebb régiójában tartott egyházlátogatás” során tizenöt evangélikus anyaegyházban mindössze két helyen találtak iskolát.⁶ Azon a területen, amelyen a Tiszán inneni egyházmegyék elhelyezkedtek, a XVI. század közepén mintegy 1000-1100 helység volt.⁷ A „hosszú háború” pusztítása következtében ezek száma jelentősen csökkenhetett, számos közülük egyébként sem volt valami népes. Eger eleste (1596) után a helységek sokasága kétfelé hódolt, népességük megcsappant, a maradék állandó zaklatottságban élt. Ezekhez egy adat: a Bocskai szabadságharc megindulása előtti év (1603) statisztikája szerint a 15 éves török háború pusztításai következtében Zemplén vármegyében 10 293 adóköteles házból 3 304 maradt.⁸ Elképzelhetetlen, hogy néhány portából álló, szüntelen lét- és vagyonbizonytalanságban vergődő falvak lelkészt és tanítót tartsanak egyszerre. Ezek figyelembe vételével mondhatjuk, hogy az iskolaügy fejlesztésének a külső feltételei a református egyházközségekben nagyrészt hiányoztak. Ennek ellenére a gyülekezetek jelentős részében anyagi és szellemi erőt fordítottak az intézményes keretek közötti tanítás megszervezésére és rendszeres folytatására.

Még árnyaltabb képet kapunk a felső-magyarországi iskolahálózatról, ha áttekintjük azokat az intézményeket, amelyek többet igyekeztek nyújtani az alapfokú ismereteknél. Az 1648. évi sárospataki zsinat az alumnus diákok száma szerint három kategóriába sorolta őket. A megállapított tananyag alapján azonban nem volt jelentős különbség közöttük. Közvetlenül a pataki Kollégium alatt álltak: Gönc, Tokaj, Olaszliszka, Bodrogkeresztúr, Tarcál, Sátoraljaújhely. Nagyobb számú tanuló ifjúságot eltartó

⁵ Borsod-Gömör-Kishonti cikkek, X. cikkely. Vö. Általános rendeletek. A továbbiakban az itt megtalálható idézeteket nem jegyezzük fel.

⁶ TÓTH ISTVÁN GYÖRGY: Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. Bp. 1996. 10. p.

⁷ MAKSAY FERENC: Magyarország birtokviszonyai a XVI. század közepén, I-II. Bp. 1990. A helységek száma a nyolc vármegyében 1363, de az egyházmegyék területe nem terjedt ki Gömör, Heves, Kishont, Ung és Zemplén teljességére. Figyelembe kell venni a pusztásodást is. Számításaink szerint mintegy 800 községben volt református vallásgyakorlat a XVII. században.

⁸ BENDA KÁLMÁN (főszerk.): Magyarország történeti kronológiája I-IV. Budapest, 1982, 2. köt. 426 p.

gimnáziumok voltak: Szikszó, Tállya, Abaújszántó, Ungvár, Rimaszombat, Miskolc. Kisebb számú tanuló ifjúságot tartó gimnáziumok: Sajószentpéter, Tolcsva, Szerencs, Mád, Erdőbénye, Zemplén, Királyhelme, Gálszécs, Bodzásújlak, Nagykapos, Hejce. A pataki zsinat által nem említett, egyéb források alapján azonosított gimnáziumok: Kassa, Szepsi, Diósgyőr, Varannó, Nagytoronya, Pelsőc. Varannó uniós alapon, evangélikus-református háttérű iskolát tartott fenn, meg kell azonban jegyeznünk, hogy talán a leginkább elhanyagolt középfokú intézmény volt. Áttekintő térképünkön szemlélhető a magasabb színvonalú iskolák földrajzi szóródása. A legtöbb ilyen Zemplén vármegyében működött, ideszámítva Sárospatakat is, mégpedig 17, Abaújban 6, Borsodban 3, Ungban 2 és Gömör-Kishontban 2. Egyházmegyei bontásban az arányok változnak: Zemplénben 12, Abaújban 10, Borsod-Gömör-Kishontban 6, Ungban 2 gimnázium volt. A háttérben a mezővárosok fejlődését meghatározó gazdasági lehetőségek húzódnak meg, innen érthető az is, hogy a szőlőművelés adottságait jól kihasználó jelentősebb hegyaljai települések majd mindegyike magasabb színvonalú iskolának adott otthont.

A szakirodalom az ilyen típusú iskolákat kis- és nagygimnázium néven tárgyalja.⁹ Az ezzel összefüggésben megállapított jellemzők – latin grammatika rendszeres tanulmányozása a kisgimnáziumban, a teljes latin nyelvtudomány mellett poétika és retorika oktatása a nagygimnáziumban – alapján ezek a középszintű iskolák a nagygimnáziumok közé sorolhatók, amennyiben tényként fogadjuk el az 1648. évi pataki zsinati rendelkezés jellemzését róluk. Más kérdés, hogy ezt a tervezetet megvalósították-e? Magunk úgy látjuk, hogy ez nem elméleti terv volt, hanem részben a már folyó gyakorlat szabályozása. Elsősorban azt igyekezett elérni, hogy kiépüljön egy alulról fölfelé építkező, következetes iskolarendszer, csúcán a pataki Kollégiummal. Forrásaink tükrében mindenesetre megerősíthetjük, hogy ezek az iskolák a kisgimnáziumi szintet mindenképpen elérték. A borsod-gömör-kishonti egyházmegyében 1665-ben megállapított tandíj a poétikával zár, retorikát már nem említ. Ez egyrészt arra utal, hogy az iskoláktól általában elvárták ezt a szintet, másrészt nem gondoljuk, hogy a falusi iskolák ezt teljesítették volna. Így az ekkor megállapított tandíj alapján inkább a mezővárosi iskolák tananyagára, illetve fejlettségi szintjére következtethetünk. Alább tárgyaljuk majd, hogy az iskolák színvonala nem lehetett állandó ebben a korban. Mégis besorolhatjuk a fentebb felsorolt református intézményeket a középszintű iskolák közé.¹⁰

TANÍTÓK ÉS DIÁKOK

Kezdetben tehát a lelkész fogadta a tanítót, hogy tisztének egy részét vele megossza. Nemcsak a tanítást, hanem a harangozást, temetést, az is-

⁹ MÉSZÁROS ISTVÁN: Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996-1948. Bp. 1988.

¹⁰ Nem teszi ezt meg MÉSZÁROS ISTVÁN idézett művében, kivéve Sárospatakat, Kassát, Miskolcot és Szikszót.

tentiszteleteken az éneklés vezetését, majd pedig – különösen a leányegyházakban – az igehirdetés nélküli istentiszteletek, ún. könyörgések tartását. Innen volt, hogy étkezését neki kellett biztosítani, ami javadalmi tételként sokáig érvényben maradt: „asztala a prédikátornál”. Az *edelényi* vizitáció feljegyzése pedig egészen egyértelműen beszél erről a helyzetről, ugyancsak a *felsővályi, aszalói*, de legszebben talán a *battyáni*: „*Hogy Chiernió fizessen a Battiani schola mesternek, nem régen rendelték. Mert annak előtte szabad volt a pásztor azzal, akárhonnán adta legyen ki a mester igazát, a 32 kalongya búzát. De mivel néha-néha visszavonás volt felőle, a szent békességnek megmaradásáért a kollégák között, ezt a fizetésnek rendjét találták*”. Az iskolák felügyeletét az egyházi törvények a lelkész kötelességévé tették, a tanítónak is előjárójaként nevezik meg. A XVII. század során azonban a tanító fogadása a legtöbb helyen az egyházközség joga lett, a lelkész felügyeleti tiszte azonban érvényben maradt.

Az egyházi feladatok mellett a jegyzőséggel járó közfeladatok ellátását is a tanítótól várta a község. Jövedelmében ezért találjuk meg csaknem mindenütt a levélírást, olvasást, hagyatéki iratok készítéséért juttatott fizetést. A szorosabb értelemben vett tanítás, az olvasás-írás tudományának, illetve az azon alapuló tartalmaknak iskolai keretek közötti elsajátíttatása nem feltétlenül található meg mindenütt, ahol mestert tartottak. Táblázatkban fentebb külön tüntettük fel azokat az adatokat, amelyek a források kifejezett utalásai nyomán a valóságos iskolázást mutatják.

A XVII. század első felében a prédikálást s legtöbbször a könyörgést is megtiltották az iskolamestereknek, amint erre forrásaink számos adata utal. Ez ugyanis, mint lelkipásztori munka, külön vizsgálathoz és felavatáshoz (ordináció) volt kötve, „*hogy nagyobb legyen a lelkészség tekintélye*”,¹¹ mondja az ezen az egyházvidéken érvényes törvény. A Tiszán inneni egyházvidék másik kánonos könyve pedig így szól erről: „*Minden személyválogatás nélkül eltiltunk a tanítói [értsd: lelkészi] szolgálattól és a sákramentumok kiszolgáltatásától mindenkit, míg csak tudományából és erkölcséből az egyház előtt meg nem vizsgálattik*”.¹² A század derekától kezdve azonban kifejezetten feladataik közé sorolták a leányegyházakban az istentiszteletek megtartását. A változás okát abban kell látnunk, hogy a filiák lelkigondozására nagyobb gondot igyekezett fordítani a református egyház, mint korábban. Egyrészt valószínűleg a fokozódó ellenreformációs nyomás ellensúlyozása miatt, másrészt viszont annak is számos nyomát találjuk, hogy az igények növekedtek ebben a tekintetben. A lelkipásztorok pedig egyedül nem tudták ellátni az összes szolgálatot. A XVII. század közepén zsinórmértékül állított törvények az éneklő pulpitus mellől tartott könyörgést megengedték.¹³ Miközben tehát a tanító sokrétű szolgálatot végzett, a legtöbb helyen az iskola „építését”, azaz a gyermekek tanítását is egyre inkább elvárták tőle.

¹¹ Felső-magyarországi cikkek, III. cikkely. KISS ÁRON: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Bp. 1881. 710. p.

¹² Borsod-Gömör-Kishonti cikkek VI. cikkely. Uo. 724. p.

¹³ KISS ÁRON: Egyházi kánonok. Kecskemét, 1875. 65. p.

A mester, az iskolarektor jövedelme meglehetősen változó volt, az egyházközségek tagjainak számától és gazdasági körülményeitől függött. Az alapilletményt családonkénti elosztásban tőlük részben természetben – borban és gabonában – részben készpénzben kapta. Tehetősebb egyházközségek földingatlanokkal is rendelkeztek – szántóval, réttel és szőlővel – ami hozzá tartozhatott a tanító jövedelméhez. Megművelni ugyan nem tudta, nem lévén birtokában megfelelő gazdasági felszerelés, de bérbe adhatta. Többnyire pénzjuttatás járt a különféle szolgálatokért, temetési éneklésért, keresztelő-víz vitelért, jegyzői feladatokért stb. Étkezését – mivel a legtöbb rektor nőtlen volt – a lelkész biztosította, olykor sorkosztton volt a helységben. Kevesebb gondja volt a tanítónak, ha évi fizetésének nagyobb részét készpénzben, egy összegben kapta. Ez a mezővárosi gimnáziumok tanárainál volt gyakoribb, de előfordult kisebb iskolák esetében is. Tiszatarjánban és Rudabányán 20 forintot fizettek évente, Szkárosban 25-öt, Szendrőn 32-öt. Szepsiben 40 forintot kapott a mester, ha azonban külföldi akadémiaért járt, 60 forint volt a készpénzjövedelme. Ungváron 50 forint volt a várostól kapott készpénz, Rimaszombatban pedig 180. Sárospatakon 200- 250 forintot kapott évenként a rektor. A szőlőművelő helységekben nyert borjövedelem jelentősen növelhette egy-egy iskolamester bevételét. A korabeli árakat figyelembe véve ítéljük meg a jövedelem értékét. Egy tehén ára 6 forint körüli volt, egy vágósertést 3 forintban számítottak, egy hordó bor ára 5-12 forint között változott. Valószínűleg napi egy étkezést számolva, egy főnek esztendei költségeit 20 forintban állapították meg a XVII. század közepén Rimaszombatban. Egy tyúkot meg lehetett venni 9-10 dénárért, nagyjából ugyanennyibe került egy kenyér is. Egy pár saru vagy bocskor 24 dénár és 1 forint közötti összegért megvehető volt, minőségétől függően. Egy szőlőmunka napszám 14-20 dénár között mozgott.

Egy-egy iskola színvonalát messzemenően meghatározta a tanító személyisége, felkészültsége, elkötelezett volta. Mivel a rektorokat, hasonlóan a lelkészekhez, egy évre fogadták, de legfeljebb három évet tölthettek ebben a hivatalban, kevés kivételtől eltekintve, a gyakori változás kedvezőtlen hatással volt a színvonal alakulására, erősen kiegyensúlyozatlan állapotban tartva azt. A tanítóságot átmenetnek tekintették. Sok tehetséges diák külföldi tanulmányútra készülve a rektorság éve alatt gyűjtött pénzt az utazásra. A külföldi akadémiaért való törekvés anyagi alapjainak előteremtése céljából írták elő a kánonok, hogy a tanítóság ideje három esztendőnél tovább nem terjedhet, mert helyet kellett adni másoknak is, *„akik az iskolákban iz-zadnak, hogy nyerjenek alkalmat a nagyobb előmenetelre”*. A végső cél pedig, ha egyházi pályán maradt az illető, a lelkipásztorság volt. Maga az egyház is kifejezetten erre bátorított. A bárói eklézsia iskolamesterét, Pataki Andrászt keményen megintették 1659-ben, hogy a *„ministeriumra igyekezzék, egyebaránt esztendeje előtt kivettetik, és pataki jobbággyá leszen”*. Hasonló intézkedést többet is olvashatunk forrásainkban. A felső-magyarországi cikkek megjegyzéséből kitűnik, hogy az egyháznak rossz tapasztalata volt azok felől

a tanítók felől, akik családot alapítottak,¹⁴ mert – bizonyára családjuk megélhetését tartva szem előtt, sok mindennel foglalatoskodva – nem fordítottak elég gondot az iskolára, vagy egyáltalán nem is tanítottak. A gyülekezetek pedig úgy látszik, sem tudatilag, sem gazdaságilag nem voltak felkészülve még arra, hogy teljes egzisztenciát biztosítsanak lelkésznek és tanítónak egyszerre. Tanítóképzésről ebben a korban egyáltalán nem beszélhetünk. A lelképásztori képzés bizonyos fokára eljutott – dialektikát és retorikát tanult – legalább huszadik életévét betöltött diák iskolamester lehetett a református egyház törvényei szerint. Mindezekkel együtt egy-egy kiemelkedő képességű és elkötelezett tanító iskoláját mégis színvonalasan vezethette. Olyannyira, hogy némely mezővárosi gimnázium is eljuthatott az egyetemi előképzés fokáig. Szepsi Csombor Márton esetében például megfigyelhetjük ezt. Szepsi, Késmárk, Kassa, Nagybánya után Göncön tanult, innen ment rektorságra, majd indult külföldre 1616-ban.¹⁵

Az iskolamester a tanításon kívül sok egyéb feladatot is ellátott – mint fentebb utaltunk rá – a tanítás nem mindig állt az első helyen kötelességei között. Egy-egy tanító képzettségének hiányos volta pedig egyenesen áthidalhatatlan akadály volt az iskola működtetésének, ahogy például Nagytárkányban 1661-ben feljegyezték: „*Schola mesterekről is jól emlékeztenek, csakhogy scholában járó egy gyermek sincsen, kit tanítana, mivel maga sem arra való, hogy tanítani tudná.*” Még a jelentős erdőbényei iskola egyik tanítójával is előfordult, hogy hiányos latinságára hivatkozott, amikor mentette magát az esperes előtt. Arra is találunk közvetett adatot, hogy olykor a mester esetleg írástudatlan lehetett. A poroszlóiak így határozták meg a jövedelmet: „*Ha olyant találnak, aki levelet írni, olvasni emberségesen tud, felét adják, amit a prédikátornak. Ha pedig levélírással, olvasással prédikátort kell búsítaniok, tehát minden ágytól 13 dénár, fél szapu búza.*” Magyarizsépen szintén megfigyelhető a kettős javadalom: „*A mesternek jóságát megtekintvén, öregbítették meg a fizetést. Ha tudatlan a mester, a régi fizetést adják.*” Itt kell azt is megjegyeznünk, hogy egy-egy mezővárosi, falusi iskola a XVII. század nyomorúságos, hadjáratokkal, szinte sohasem szünetelő katonai akciókkal terhes évtizedeiben nem is működhett folyamatosan, csak hosszabb-rövidebb megszakításokkal. Amit Erdőbényével kapcsolatban 1630 körül, illetve 1638-ban feljegyeztek – „*... a hadak miatt deák nem lévén; Mivel Isten kegyelméből a háborúság megszűnt, és deákok is vannak...*” – híven jellemzi a kor iskolázásának általános feltételeit. A szepsi gimnáziumban készült jegyzetkönyvben az iskolázás mindennapi gondjaként olvasható: „*A mi tanúságunk az szüntelen való hadakozással megbántatik.*”¹⁶

Nem elhanyagolható szempont az oktatás színvonalának vizsgálatánál, hogy a felső-magyarországi református iskolák rektorainak jelentős ré-

¹⁴ A fél évszázaddal későbbi kánon feltételesen már engedi őket szolgálni: „A házasságokat, míg csak hivataluknak dicséretesen eleget tesznek, meg kell hagyni, mihelyt pedig magokat rút henyéségre adják, ki kell az iskolából úzni. KISS ÁRON: Egyházi kánonok. i. m. 64-65. pp.

¹⁵ ZOVÁNYI JENŐ: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Bp. 1977. 597. p.

¹⁶ MÉSZÁROS ISTVÁN: Iskolai jegyzetkönyv a XVI-XVII. század fordulójáról. Bp. 1976. 60. p.

szét a Sárospataki Kollégium bocsátotta ki. Ez önmagában biztosíték volt arra, hogy az iskolamester a Patakon uralkodó szellemet elplántálja egy-egy mezővárosi vagy falusi iskolában. Természetesen a Kollégiumnak is voltak hullámvölgyei, aminek következménye a színvonal hanyatlása volt a partikuláris iskolákban. Gálszécsben 1660-ban ennek hangot is adtak: „*Mivel Patakról csak mind olyan magamegunt deákat adnak ide Szeceben schola mesternek nagyobb részére, azért mostan a Szecezi prédikátoroknak és auditoroknak kívánságokra megengedtetik, hogy Geönczről hozzanak más schola mestert, a mostanit bocsássák el, esztendeje kitelvéen*”. Ez az adat azt is igazolja, hogy a pataki Kollégiumnak a zempléni egyházmegyében privilégiuma volt a mester-küldés, ettől eltérni csak az egyházi felsőbbbség engedélyével lehetett. 1615 és 1671 között 855 diák távozott rektorságra Patakról, mégpedig 97 helységbe. Zemplénben 44,44 %, Abaújban 11,92%, Borsod, Ung, Bereg, Szatmár vármegyékben az összlétszám 26, 42 %-a talált tanítóságot, míg a fennmaradó rész 20 megyében helyezkedett el.¹⁷ Az iskolai anyakönyv azonban nem minden esetben tünteti fel a rektorságra távozást, így ez a szám magasabb is lehetett a valóságban. Azok számát pedig nem tudjuk felmérni, akik az első rektori állomást egy év után másodikra cserélték. Alkalmazhattak az egyházközségek iskolamestert kisebb arányban Göncről, Miskolcra, Kassáról, Rimaszombatról, Ungvárról is. Az alapfeltétel ugyanis – mint láttuk – az volt, hogy legyen legalább húsz éves, és tanulmányai során a retorikát fejezze be. Ezt a tanulmányi szintet pedig a megnevezett iskolákban el lehetett érni.

Egy-egy jelesebb iskola a környező helységek gyermekei számára is tanulási lehetőséget biztosított, s nem pusztán az anyaegyház filiáit értjük ez alatt, hiszen ez természetesnek számított. Gyakran olvassuk, hogy a tanító a „vidékiekkel” is egyezkedhet a tandíj dolgában. Ez nem csak a magasabb fokú iskolák esetében fordul elő – Miskolc, Tokaj, Gönc – hanem némely kisebb helységgel kapcsolatban is, mint Telkibánya, Vizsoly, Zsadány. Vagyis az iskolát meg lehetett találni akkor is, ha helyben nem teremtették meg a tanulás lehetőségét. Mindenek fölött pedig figyelembe kell vennünk, hogy az iskolába járás ekkor még *lehetőség*, s nem mindenkire kiterjedő általános elvárás, akkor is, ha minél több gyermeket el akar érni az oktatás.¹⁸ A tarcali iskola törvényeiben – igaz, hogy a fegyelmi esetek összefüggésében, de mégis jellemzőnek tarthatjuk – egyértelműen olvashatjuk, hogy vannak, akik az ekeszarvra és nem a tudományokra valók. S újra el kell mondanunk, hogy a kérdéses időszakban a Tiszán inneni helységek számára alig akadt olyan nyugalmas időszak, amikor békésen építhették és gyarapíthatták a helyi művelődés intézményeit és eszköztárát.

A XVII. századi református iskola *latin iskola* volt. Első feladatának tekintette a tehetséges ifjak kiválogatását és elindítását az egyházi pályán, azaz főként a lelkész-utánpótlás nevelését tartotta szem előtt. Ugyanakkor

¹⁷ LADÁNYI ERZSÉBET: A Comenius-kori sárospataki „schola” végzett diákjai a Hegyalja mindennapi életében. Pedagógiai Szemle 1971. 327. p.

¹⁸ MÉSZÁROS ISTVÁN: Népoktatásunk 1553-1777 között. Bp. 1972. 28-31. p.

megtalálta helyét itt az a közrendű vagy nemes ifjú is, aki *világi* (tehát nem egyházi) pályán kötött ki, valamilyen közhivatalt töltött be (pl. jegyző), vagy társadalmi helyzeténél fogva szüksége volt a latinus képzettségre. Miskolczi Csulyak István – amint kötetünkben olvasható – az 1620-as években nem találta ritka eseménynek, hogy a kollégiumi vagy mezővárosi gimnáziumi tanulmányok után valaki nem lelkészi pályára ment: „*Kis Uylak a Zempleni eklézsiának filiálisa, ahová a mester kijár prédikálni, mely szokás minékünk igen illetlennek tetszik, mivel sok mesterből laikus leszen csak*”. A mezővárosi polgárok gyakran jelezték iskolázott voltukat a nevükhöz kapcsolt *deák* kifejezéssel (ami azután némelyek esetében családnévvé rögzült), Tarcalon például a XVII. században a helység törvénykönyvében „főbíró Péter deák, hites nótárius Tornay Jakab deák, Göncy Pál deák, Pál deák György, Pál deák, Ferenc deák; Bodrogkeresztúrban Rab István deákné, Dániel deák, Pál deák, Deák Péterné neveit találjuk ebben a formában.¹⁹ A falusi iskolákban is mindenütt tanították a latin nyelv alapjait, ha akadt olyan tehetséges gyermek, akit reménységgel indíthatott el a lelkész vagy a tanító az írástudói pályán. Sokakat nem vezettek be a tanítók az írás-olvasás tudományába, őket tekintve megelégedtek a vallási alapismeretek szóbeli átadásával. Ebben a tekintetben viszont mindenkit igyekeztek elérni. Ha egyáltalán beszélhetünk ebben a korban népoktatásról, akkor csak ebben az értelemben tehetjük. A vallási alapismeretek sajátos „általános műveltséget” nyújtottak, ugyanakkor közvetítették a kor erkölcsi normáit is. Mindennek átadása azonban ekkor még elsősorban nem az iskola tanítójának, hanem a lelkésznek a feladata volt.

A református latin iskolatípus általában elmarasztalást nyer a szakirodalomban, szemben az anyanyelvű kisiskola eszményével. Eszerint a latin iskola túl sokat kínált, illetve követelt, s ezzel elriasztotta azokat, akik beérték volna kevesebbel is. Nem bizonyos azonban, hogy az anyanyelvű kisiskola többeket vezetett volna be az írás-olvasás ismeretébe. Amikor ugyanis a XVIII. században a kisiskolák a legtöbb anyaegyházban megszerveződtek, a falusi és mezővárosi parasztpolgárok még évtizedeken át meglehetősen nagy számban kezük X vonásával hitelesítették a különféle iratokat, vagyis nevüket sem tudták leírni. Egyszerűen azért, mert ha meg is tanulták a betűvetést, az iskolát elhagyva nem gyakorolták és elfelejtették. Igen valószínű, hogy nem is tanulták, bár esetleg „jártak iskolába”. Az írásnak ugyanis nem volt funkciója a jobbágygazdálkodásban, problémamentesen nélkülözhető volt. Más a helyzet az olvasás terén. A reformáció nagy súlyt helyezett erre, mert a távlati cél az volt, hogy az emberek olvashassák a Bibliát s a kegyességüket formáló különféle könyveket. Ez az olvasási program azonban eltérő volt a humanisták gyakorlatától, amelyben hangsúlyos volt a könyvekből nyerhető személyes esztétikai élvezet. A reformáció nyomán alakult olvasási gyakorlatnak volt egy bizonyos közösségi jellege. Az olvasás nem elvonultságban, hanem kisebb-nagyobb közösségekben folyt, tulajdonképpen felolva-

¹⁹ NÉMETH GÁBOR: Hegyaljai mezővárosok „törvényei” a XVII-XVIII. századból. Bp. 1990. passim.

sás formájában.²⁰ A puritánusok ösztönzésére ezt a formát Erdélyben hivatalos gyakorlattá tették, s a tiszántúliak és Tiszán inneniek is ígérték, amint az 1646. évi szatmárnémeti zsinat aktáiból kitűnik: „A bibliai fejezetek napokinti olvasásának elfogadását, melyet mi az erdélyi egyházakban már néhány évvel ezelőtt a reggeli és esteli nyilvános könyörgések után igen szerencsésen kezdtünk és folytatunk, magyarországi atyáinkfiai legközelebb tartandó közzsínatuk határozatára halasztották”.²¹ Tehát az olvasás hallgatás útján is folyhatott, s folyt is minden bizonnyal.

Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek a lányok oktatásáról is említést tesznek. A legjobban dokumentált zempléni egyházmegyében a század második felében megsokasodnak az erre utaló adatok. Bizonyára annak köszönhető ez, hogy az 1646. évi szatmárnémeti zsinat, ebben engedve a puritánusok ösztönzésének, elrendelte a lányok oktatását.²² Szól az anyanyelvű olvasás, esetleg írás, tanításáról, céljában azonban azt jelöli meg, hogy „szerencsésebb előmenetelt vehessenek az üdvösséges tudományban és a kegyesség gyakorlásában”, így a gyakorlatban a lányok oktatása a katekizációra korlátozódott. Ez pedig a lelkész feladata volt már korábban is, 1646 után azonban – úgy tűnik a forrásokból – igyekeztek az addigiaknál komolyabban venni. Ezeket a forrásokat nem közöljük, mert a lányok katekizációja ekkor még nem iskolai keretek között folyt.

Vajon hány tanulója volt egy-egy iskolának? A falusi, csupán a helybeli gyermekek tanítására korlátozott iskolákról ilyen adataink nincsenek. Az alumnusokat is tartó, a kollégiumi tanulmányokra közvetlenül előkészítő gimnáziumokról már valamivel többet mondhatunk. Sátoraljaújhelyen 1660-ban 13 alumnus diákot hallgatott meg az egyházmegyei bíróság egy vitás ügy kapcsán, valószínűleg mindet. A gályarab hitvalló Kocsi Csergő Bálint Zürichben 1677-ben, száműzetésben írt munkájában írja, hogy a rimaszombati egyház általában 20, vagy valamivel több, lelkészi pályára készülő, azaz tógátus diákot tart iskolájában.²³ Miskolcra azt tudjuk meg tőle, hogy iskolája a rimaszombatival egyenlő. Tőle értesülünk arról is, hogy Bodrogkeresztúr iskolájában az egyház költségén 15 alumnus diák tanulhat. Olaszliszkáról azt közli, hogy ennek az iskolája sem alacsonyabb szintű, mint a keresztúri. A tarcali iskola törvényeinek megfogalmazása idején, minden bizonnyal 1608-ban, 19 nagyobb diákot és 7 ifjút neveztek meg az iskola tanulójaként.²⁴ Az 1648. évi sárospataki zsinati végzés tizenkét olyan mezővárosi gimnáziumot sorol fel, melyekben nagyobb számban tanulhatnak alumnus

²⁰ Fontos utalnunk arra, hogy a Sárospatak környéki paraszti közösségekben még a XX. század első felében is így olvasták a faluszemináriumi vándorkönyvtárból kölcsönzött könyveket, s bizonyára nem elszigetelt jelenség volt ez. ÚJSZÁSZY KÁLMÁN: Az olvasó téli magyar tanya. In: BALASSA IVÁN, KOVÁTS DÁNIEL, SZENTIMREI MIHÁLY (szerk.): Újszászy Kálmán emlékkönyv. Bp.-Sárospatak 1996. 231. p.

²¹ KISS ÁRON: Egyházi kánonok. i. m. 88.

²² ZOVÁNYI JENŐ: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. Bp. 1911. 176. p.

²³ KOCSEI CSERGŐ BÁLINT: Brevis delineatio Ecclesiarum reformatarum in Hungaria et Transylvania c. művét és fordítását közli MIKLÓS DEZSŐ: Az első rendszeres magyar egyháztörténet [é.n. h.n.], 117-122 pp.

²⁴ Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár [MPEA] XI. (1927) 168. p.

diákok, ezek között vannak az imént említettek is. Ezekben az iskolákban 10, 20, 25 felsőbb tanulmányokra készülő diák tanulhatott, míg azokban a mezővárosokban, melyekben a zsinat szerint néhány ifjút megfelelően tudnak tartani, 5-10 körül mozoghatott a nagyobb tanulók száma. Forrásaink őket nevezik *deákoknak*, míg a kisebb tanulókat *gyermeknek*, *puereknek*. Az utóbbiak száma szintén iskolánként változó lehetett. Párhuzamként megemlítyük, hogy Pécselyi Király Imre érsekújvári református lelkész 1630-ban kiadott latin és magyar nyelvgyakorló könyvében 9 tanítványának nevét sorolja fel.²⁵ Érthető tehát, hogy egyetlen tanárt elegendőnek vélték egy-egy kisebb iskola vezetésére. A jól képzett rektorok megbirkózhattak a feladattal, hiszen a cél a kiváló diákok előléptetése volt és nem az általános népoktatás. Az 1648. évi zsinati rendelkezés pontosan ezt igyekezett szabályozni. Fölfelé, lépcsőzetesen a színvonalasabb tanító intézményekbe kívánta irányítani a tehetséges tanulókat. A XVII. századi mezővárosi latin iskola – nem is beszélve a falusi skóláról – nem volt „egész tantestületet kívánó intézmény”.²⁶ Ebben a korszakban puritánus kezdeményezésre az oktatás kiterjesztésének előkészítő küzdelmei zajlottak le. A református egyház a háborús évtizedekkel terhelt századfordulót követően az 1700-as években bővíti majd iskolahálózatát.

Az iskolák létét, működését a mezővárosi iskolák „deák coetusa” számára tett alapítványok, hagyatékok tették lehetővé. Ritkábban ugyan, de a kisebb falvak iskolái is kaptak adományokat, hagyatékokat. Bizonyára nem véletlen, hogy a hagyatékozók között több deákos műveltségű, iskolázott embert találunk. Keresztúri Bíró Pál, Rákóczi fejedelem udvari skólája igazgatójának szülőfaluja, Bodrogkeresztúr iskolája számára tett ötszáz forintos alapítványa kiemelkedő. De nem hanyagolható el a hegyaljai mezővárosok polgárainak, közöttük nőknek, szőlő- és egyéb, ilyen irányú adománya, hagyatéka sem. A hagyatékok között külön szint képviselnek, és nagy fontosságúak a könyvek. A lizskai iskola számára Pellionis Imre ajándékozott 1631-ben egy értékes Bibliát, amint az itt közölt forrásokból kitűnik. Tudunk arról is, hogy Mád iskolája szintén nyert könyveket adományból. A tarcali származású, pestisben meghalt pataki diák, Kómíves Mihály 1623-ban szülőfaluja iskolájára hagyta könyveit. A tokaji coetusnak pedig az egykori pataki diákból tokaji jegyzővé lett Musnai János testálta bibliotékáját.²⁷

A mezővárosi gimnáziumok diákközössége a tanító munkatársa volt a temetéseken és az istentiszteleteken az éneklés szolgálatában. Ezért némi anyagi juttatásban is részesültek. Egy-egy jeles esemény kapcsán a helység polgárait felkösöntve szintén adományokhoz jutott a coetus. Ellátást nem nyert szegény diákok, az ún. mendicansok, mások szolgálata nyomán nyert jövedelemből és koldulásból tartották fenn magukat.

²⁵ RMNY 1484.

²⁶ Másként látja a kiváló neveléstörténész MÉSZÁROS ISTVÁN: Az iskolaügy története Magyarországon 996-1777 között. Bp. 1981. 380. p.

²⁷ LADÁNYI RZSÉBET: i.m. 330. p.

Az alumnusokat, azaz ösztöndíjas diákokat tartó iskolák életét szigorú törvények szabályozták. Valószínűleg 1608-ban szerkesztették a tarcali iskola rendtartását. Nem meglepő, hogy a pataki Kollégium törvényeinek helyi alkalmazását fedezhetjük fel ezekben a sorokban. Itt-ott a szó szerinti egyezés is kimutatható, a tartalmi pedig szinte minden mondatban.²⁸ Igaz, hogy a pataki törvényeknek csak az 1621-ben jóváhagyott változatát ismerjük, természetesen kell azonban tartanunk, hogy a korábbi évtizedekben is írott szabályzat szerint élt a nevezetes iskola. Valószínűsíthetjük azt is, hogy a törvények nem igen tértek el egymástól, hiszen hasonlóan épült fel az iskolák belső szervezete. Bodrog-keresztúr iskolája *coetus*ának (diákközösségének) élén a senior és a contra[scriba] állt, mint a pataki Kollégiumban. A diákközösséget *coetus*-nak nevezték Olaszliszván, Tarcalon, Mádon, Tokajban és Kassán is.²⁹ A *coetus* autonómiával rendelkező közösség volt. Ha a mezővárosi iskolák *coetusa* nem is vehetett részt tanárai meghívásában – mint Patakon – a hagyatékozók által nyert javait maga kezelte, de legalábbis a diákság belső életét irányította. A szabályzatok egyezésére kifejezetten utal az egyházlátogatók rendelkezése a zempléni iskola számára 1654-ben, hogy írják le a lisztkai, vagy a bényei, esetleg a tolcsvai iskola törvényeit. Az egyező törvények megkönnyítették a diákok vándorlását egyik iskolából a másikba, azután pedig a felsőbb tanulmányok kedvéért a kollégiumokba. Nem kellett szüntelenül új rendtartásokhoz alkalmazkodniuk, beilleszkedésüket ez segítette, gyorsította. Ha pedig figyelembe vesszük, hogy ezek a rendtartások Sárospatak közvetítésével nyugati egyetemek törvényeiben gyökereztek,³⁰ az oda eljutó peregrinusok ismerős, megszokott feltételekkel találkozhattak a messzi idegenben is. A vándorlás középfokon éppúgy megfigyelhető, mint a kollégiumközi belső peregrináció. Szikszón, Szepsiben, Göncön jó színvonalú iskola működött, mégis tanult (a nevek alapján következtetve) 1608-ban a tarcali skólában mindhárom mezővárosból egy-két diák.³¹

A nyilvános tanulásra fordított idő – a vasárnapot kivéve – általában naponta *hat óra* lehetett. Magyarjesztreben 1629-ben az esperes délelőtt és délután három-három órát elégnek nyilvánított erre, bár úgy tűnik, a tanító korábban többet követelt. Szegedi Kis István tudós reformátor négy, legfel-

²⁸ Sárospatak: Ex codice S. Bibliorum, mane et vesperi, unum vel alterum caput quotidie diligenter scholastici legunto. Tarcal: Horis matutinis et vespertinis privatim unum aut alterum caput ex sacro codice attente legunto. Sárospatak: Omnis enim labor et industria, quantumvis seria multorumque annorum, in linguarum et artium studiis collecta, perit, absque omni eruditionis silidae fructu et commendatione... Tarcal: Quia vero omnis labor et industria, quantumvis diligens, sine linguarum cognitione perit... stb. Vö. SZENTIMREI MIHÁLY: A Sárospataki Református Kollégium 1618-as rendszabályai és 1620-as törvényei. Sárospatak 1996. Az idézetek 36 és 38 p.

²⁹ LADÁNYI ERZSÉBET: i. m. 330.

³⁰ BÉKEFI REMIG: A Sárospataki Ev. Ref. Főiskola 1621-iki törvényei. Bp. 1899. 8. p. A heidelbergi főiskola törvényeivel való egyezés egyértelműen kimutatható. Vö. Szombathy János: A sárospataki főiskola története. Sárospatak, 1919. 226-227. pp.

³¹ MPEA XI. (1927). 168. p.

jebb öt órát javasolt tanítási időnek.³² A nyilvános tanulás mellé kell számítanunk az egyéni foglalkozásokat is, amelyeket ugyancsak naponta megköveteltek a diákoktól, különösen a bibliaolvasást. Kötelező volt a megjelenés minden nap kétszer istentiszteleten. A szünet az alumnusokat tartó iskolákban a három nagy ünnep (húsvét, pünkösd, karácsony), aratás és szüret idején volt, összesen mintegy tizennyolc hetet tett ki.

A tananyagra nézve a tanító jövedelmét alkotó didactrum, valamint az 1648. évi pataki zsinati végzés, az iskolai törvények és Szepsi iskolájában született jegyzetkönyv³³ viszonylag sok információval szolgálnak. A legelső fokon írás-olvasást tanítottak, általában három évig. Oktatták a matematika alapjait is, az összeadást, kivonást, szorzást. A tanulás rendjében nagy hangsúlyt helyeztek a latin nyelvtani szabályok elsajátítására. A latin grammatikát *Molnár Gergely* kolozsvári tanár könyve alapján oktatták. Molnár 1554-ben iratkozott be a wittenbergi egyetemre, hazatérte után Kolozsvárott lett lektor, majd rektor, itt halt meg 1564-ben.³⁴ Az 1556-ban megjelent latin grammatikája általánosan elterjedt, és századokon át tankönyv volt (*Elementa grammaticae latinae*). Ezzel párhuzamosan használták *Aelius Donatus* IV. században élt római grammatikus művét. Főként a beszéd nyolc részéről szóló útmutatását alkalmazták, példákkal kibővítve. A *Donatust* még a XIX. század elején is megtalálhatjuk a latin nyelvi tankönyvek között a magyarországi gimnáziumokban, amikor már nem sok köze volt a római mesterhez. De igen elterjedt volt szerte Európában, nyomtatásban számos kiadást ért meg.³⁵ Donatistáknak nevezték azokat a kisdiakokat, akik a latin grammatika kezdő részét tanulták.

A gimnáziumi tananyag a latin nyelvtan, mondattan, poétika, retorika volt, klasszikus szerzők szövegei alapján, legalább négy éven át. Ritkábban sor került a logikára és a filozófiára is. Egy-egy kiváló rektor a teológia alapjait is tanította, hozzákapcsolva a görög nyelvtan elemeit. Ez utóbbiakat azoknak, akik felsőbb tanulmányokra törekedtek, és végső célként a lelkipásztori pályát tűzték maguk elé. Igen nagy számban kellett a diáknak retorikai és poétikai stílusgyakorlatot készítenie. A Ciceró, Vergilius, Erazmus szövegeiből válogatott, latinul és magyarul lediktált – olykor több száz – szöveget meg kellett tanulni, hogy ezáltal a tanuló begyakorolja a legfontosabb beszédfordulatokat. Erkölcsei tartalmú, intő jellegű magyar szövegeket latinra fordítottak, így a kor erkölcsi normáit a nyelvtani szabályokkal együtt sajátíthatták el a diákok.

A görög nyelvtant *Károlyi Péter* könyve alapján tanították. Károlyi Nagykárolyban született 1543-ban, debreceni püspökként halt meg 1576-ban.³⁶ Külföldön a wittenbergi egyetemen tanult, ahova 1563-ban iratkozott

³² TÓTH BÉLA: Első pedagógiai írónk, Szegedi Kis István. In Tanulmányok Ráckeve múltjából. Ráckeve-Szentendre, 1986, 91p.

³³ MÉSZÁROS ISTVÁN: Iskolai jegyzetkönyv. i. m.

³⁴ ZOVÁNYI JENŐ: Lexikon, i.m. 412. p.

³⁵ MOLNÁR ALADÁR: A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. Bp. 1881. 118. p.

³⁶ ZOVÁNYI JENŐ: Lexikon, i.m. 296. p.

be. Itthon tevékenyen részt vett az antitrinitáriusok elleni nagy vitákban. Termékeny író volt, görög nyelvtana 1567-ben jelent meg (*Elementa grammaticae graecae*), száz éven át többször is kiadták. Tiszán innen is használatban volt a sokoldalú prédikátor írónak, a Heidelbergben is tanult *Pécselyi Király Imrének* (+1641k.) a komáromi iskola számára készített retorikája.³⁷ Jelen kötetben közölt források is igazolják, hogy *Comenius* Januája a kiváló szerző pataki működése előtt már használatban volt. A Januát 1638-ban Brassóban kiadták, Szilágyi Benjámint István – 1645-ben pataki tanár – 1643-ban lefordította, s Váradon kinyomtatta. Ez a mű a XVII. században nyolc kiadást ért meg.³⁸ Az 1648. évi pataki zsinat iskolai előírásai-ban minden bizonnyal erről a munkáról van szó. A magyar protestantizmus-ra rendkívüli hatást gyakorló német reformátor, Luther barátja és munkatársa *Philip Melancthon* (1497-1560) művei a felső-magyarországi iskolákból sem hiányoztak. Nyelvtani, retorikai, dialektikai tankönyvei igen népszerűek voltak, csak sokára szorultak ki az iskolákból.

A század közepe táján jelentkező puritánus küzdelmek a pataki Kollégiumból kiindulva megjelentek a partikulákban is. Az erdőbényei tanítóra 1655-ben panaszkodtak, hogy „*a közönséges énekeket nem mondja, hanem csak a Molnár paraphrasisát*”. Ez tipikusan puritánus magatartás volt, s egyebütt is voltak hasonló meggyőződésű rektorok. Az 1648. évi pataki zsinat végzéseiben pedig világosan felfedezhető a puritán ellenes szándék. Az anyanyelvű éneklés és bibliaolvasás tiltása, s hogy nem szabad a rektoroknak akármit tanítani, valamint Keckermann tankönyvének kötelezővé tétele arra mutat, hogy szélesebb körben terjedhetett az iskolákban is a puritánus felfogás. Barthalomäus Keckermann (1571-1609)³⁹ danzingi református filozófus professzor tankönyve meghonosodott Magyarországon a református iskolákban. Arisztotelianus szellemben fejtette ki logikáját, amit a hitvita és hitvédelem bástyájának tartott a református ortodoxia. A magyar puritánok elavultnak tekintették tankönyvét, s helyette Petrus Ramus (1515-1572)⁴⁰ filozófiájának nyomán született műveket igyekeztek alkalmazni. A Bertalanéji vérnász egyik áldozataként meghalt Ramus a logika tudományának megreformálását tűzte ki célul, tanítását az arisztotelészi rendszerrel szemben fejtette ki. A filozófiája hatása alatt is formálódó puritánus irányvonalat az anyanyelvű oktatás igényének megjelenése, hitbeli elmélyülés és természet-tudományos érdeklődés jellemezte. Ez a szellem nálunk Sárospatakról indult ki 1639-től – noha egyes képviselői által korábban is jelen volt – s úgy tűnik, hogy a partikulákat is megérintette.

Igen fontos szerepe volt a tanításban a kérdés - felelet formában előadott hitvallási összefoglalásoknak, a katekizmusnak. Ezt ugyan „kívülről be

³⁷ ZOVÁNYI JENŐ: Lexikon, i.m. 465. p.

³⁸ ZOVÁNYI JENŐ: Lexikon, i.m. 603. p. Vö. BAKOS JÓZSEF: Comenius Sárospataki évei (1650-1654). In BARCZA JÓZSEF (szerk.): A Sárospataki Református Kollégium története. Bp. 1981. 63-64. pp.

³⁹ WERBECK, WILFRID (szerk.): Die Religion in Geschichte und Gegenwart III. Tübingen, 1959. 1234. p.

⁴⁰ Uo. V. 777. p.

kellett vágni”, mégsem pusztán üres ismeretet jelentett, mert a diáktól komoly szellemi teljesítményt követelt, bizonyos rendszert formált a gondolkodásban, s erőteljes hatással volt a gondolati fegyelem alakítására. A felsőmagyarországi református iskolákban a XVII. század elején Batizi András és Siderius János kátéját tanították.⁴¹ Később – az említett pataki rendelet nem pusztán előírja, hanem a meglévő gyakorlatot rögzíti – a Heidelbergi Kátét és annak rövidített változatát kellett tanítani. Siderius kátéja ekkor is használatban volt. Ez utóbbi a kisebb gyermekeknek készült.

Batizi András 1510 körül született, itthon Abaújszántón tanult, a wittenbergi egyetemre 1542-ben iratkozott be.⁴² A bibliai epikának első hazai munkása, igen jelentősek énekei is. Legelső magyar kátéírók egyike, munkája 1542 és 1545 között jelent meg. A második kiadás címe: *Keresztyéni tudományról való könyvecske* (Krakkó 1550). Műve lutheri teológiai irányt követett, ennek ellenére a reformátusok is sokáig használták.

Siderius János Szikszón született, valamikor a XVI. század közepe táján.⁴³ Az első biztos adat róla az, hogy 1583. május 9-én beiratkozott a wittenbergi egyetemre. Itt a magyar bursa seniorává választották augusztus 24-én, ami feltétlenül jelzi nem csupán népszerűségét diáktársai között, hanem tudományos felkészültségének színvonalát is. 1584 nyarán tért haza Németországból, s azonnal a kassai magyar prédikátorság nem jelentéktelen hivatalát nyerte el. Kassán nem sokáig maradt, alig egy fél esztendeig. Távozását annak a körülménynek tudhatjuk be, hogy a nevezetes város ekkor már élesen elhatárolta magát a reformátusoktól, szigorúan ragaszkodott az Ágostai Hitvalláshoz, és ezt megkövetelte papjaitól is.⁴⁴ Lassan Wittenbergből is kiszorulnak majd a helvét hitvallású magyar diákok, Siderius még gyarapíthatta tudását a lutheri reformáció fellegrárában reformátusként, itthon azonban már élesebb választóvonal feszült a két irány között. Kassáról Tarcalra vezetett az útja 1585 tavaszán. Tarcali lelkipásztorságának utolsó évében, 1598-ban az abaúj-tornai egyházmegye esperesévé választotta. 1599-ben Szepsibe távozott, ahol esperesi hivatalától 1604-ben megvált, s ugyanott hunyt el 1608. augusztus 31-én. Siderius János a reformáció harmadik nemzedékéhez tartozott. Nemzedékének európai színvonalon képzett gyülekezeti lelkipásztora volt. Korabeli népszerűségét, elismert voltát jelzi Bod Péter jellemzése: „*Volt Tartzali prédikátor, Abaújuár és Torna Vármegyébéli Ekklesiák Esperestjek, nagy hírű, kedvességű és szép tudományú nevezetes ember*”.⁴⁵ Tudományos hírét az 1597-ben kiadott kátéjának köszönhetjük. Legalább is ez irodalmi-tudományos munkálkodásának legjelentősebb gyümölcse. Kátéjának szinte egyedülálló jelentőségét mutatja népszerűsége: két évszázadon keresztül 34 kiadást ért meg, utoljára Pozsonyban nyomtatták ki

⁴¹ KISS ÁRON: i.m. 725. p.

⁴² ZOVÁNYI JENŐ: Lexikon, i.m. 58. p.

⁴³ ZOVÁNYI JENŐ: Lexikon, i.m. 542-543. pp.

⁴⁴ RÉVÉSZ KÁLMÁN: Százéves küzdelem a kassai református egyház megalakulásáért. Bp. 1894.

⁴⁵ BOD PÉTER: Magyar Athenas. (hn.) 1766. 240. p.

1785-ben. A debreceni kiadások példányszáma 30 ezer körül mozgott.⁴⁶ Siderius munkája azonnal a közfigyelem elé került, röviddel megjelenése után a tiszánineni református iskolák hivatalos tankönyvévé tették. Néhány évtizeddel később már országosan elterjedt a használata, amit híven jelez az, hogy a dunántúli egyházkerület 1618-ban a felavatandó lelkészekről megkövetelte ismeretét. Az 1630. évi pápai zsinat végzése pedig kimondja: „Minden iskolában a tanulónak nagy gonddal csepegtessék a lelkébe a Heidelbergi Kátét; és pedig a nagyobb gyermekeknek Syderius magyar nyelvű kátéját, a kisebbeknek pedig Huszár Gálét...”. Az 1646. évi szatmárnémeti zsinat szintén megerősíti használatát.

Siderius munkája zamatos nyelvezetű, stílusa gördülékeny, világosan kifejező, előadásában közvetlen, fogalmazásában egyszerű, mégis színes és tetszetős. Előadását nem terhelte a reformáció irodalmára oly jellemző polémia-apológia. Nyugodt légkörben született, a reformációs irányzatok már kikristályosodtak és megerősödtek, az erőszakos ellenreformáció pedig még nem indult meg. Használhatóságát különösen segítette a szerző pedagógiai koncepciója. Olyan munkára törekedett, amit, ahogy ő kifejezte, „a gyermeki elme is megfoghat”. A káté előszavából világosan kicsendül a reformáció alapvető nevelési elve: a családi és iskolai tanítás-nevelés harmonikus egysege. Az iskola megnyújtása a családnak és része a családi nevelésnek. „Mivelhogy e világra való teremtésünknek kiváltképpen való vége és célja az igaz isteni ismeret, és annak a megismert Istennek szentséges nevének dicsérete és tisztelete: szükség minden keresztyén embernek az ő gyermekeit mindjárt kicsinységüktől fogva, nagy szép isteni félelemben, és jó erkölcsben nevelni, és a keresztyéni hitnek fő ágazataira, mihelyt az Úristen szólásra való erőt ad a kicsinyeknek, megtanítani, és abban gyakorolni. Evégre rendeltetett volt régen, hogy az atyáknak és anyáknak tanításuk mellé, a tanítóknak is oktatása járulna, és minden helyben bizonyos órában, naponként tanúság lenne, ahová a gyermek s az ifjú népek felgyülekezzenek, és rövid kérdések és feleletek által tanulnának a hitnek ágairól...”. Megjegyezzük még Siderius kiváló munkájáról, ami bizonyos tekintetben egyedülálló: román nyelven is kiadták.

A Heidelbergi Káté nem könnyű olvasmány. A Rajna-menti Pfalz fejedelemségének fővárosában készítették az ottani egyetem tanárai 1562-ben. Magyar nyelven 1577-ben jelent meg először, az újabb magyar fordítás pedig 1604-ben látott napvilágot. Ez utóbbi kiadás előszavában a fordító, Szárászi Ferenc debreceni lelkész, világosan megmondja, hogy „mind a kisdedöknek a scholákban, mind pedig az együgyűeknek az ecclesiában épületekre lenne”,⁴⁷ tehát iskolai oktatásra is szánja. A felső-dunamelléki sóki zsinat 1619-ben könyv nélküli megtanulandó anyagnak írta elő a tanulók számára, s az 1621. évi pataki iskolai törvények is kötelezővé tették tanulását. Az 1648. évi pataki zsinat előírásában „Ursinus rövid összevont kátéja” valószínűleg a

⁴⁶ BARCZA JÓZSEF: Siderius János kátéja. In *Studia et acta ecclesiastica*. III. Szerk. Bartha Tibor. Bp. 1973. 849-876. A következő idézetek is ott.

⁴⁷ TÓTH ENDRE: A Heidelbergi Káté a magyar református gyülekezetekben és iskolákban. In *Studia et Acta Ecclesiastica* I. Bp. 1965. 263-264.

Szenczi Molnár Albert által készített, a Heidelbergi Kátéból „kiszedegetett”, 1607-ben Herbornban kinyomtatott Kis Kathekizmus lehet. Ez a zsinat a nagyobb diákok tananyagául jelölte ki a Heidelbergi Kátét.

Kiemelkedő helyet töltött be a tanulásban a Szentírás ismerete. A tarcali törvények utalnak rá, hogy a 150 Zsoltár és más bibliai részek ismeretét memoriter követelték. A XVII. századi felső-magyarországi iskolák a Melancthon Fülöp német reformátor által útnak indított „tudós kegyesség”⁴⁸ hagyományát ápták, illetve arra készítettek elő. Humanista műveltséget kínáltak, és a bibliai mértékhez igazodó, kegyes életre igyekeztek nevelni.

Amint említettük, a tanításban rendkívüli szerepet kapott a latin nyelv. Az iskolai törvények egyenesen megtiltják a diákoknak az anyanyelv használatát a mindennapi érintkezések során. A magyar nyelv fejlesztésére közvetve mégis sor került. Hiszen a fordítási gyakorlatokkal, amelyekre igen nagy hangsúlyt helyeztek, az anyanyelv csiszolására is gondot fordítottak. A hitvallások ismeretét pedig magyarul is követelték, Batizi és Siderius kátéja magyar nyelven íródott, a Heidelbergi Kátét pedig magyarra fordították.⁴⁹ Az 1648. évi zsinati rendelkezésben az anyanyelv használatának tiltása puritánus ellenes intézkedés, a valóságban nem is lehetett keresztül vinni, éppen az anyanyelvű kátétanítás miatt. Mindenek fölött pedig a puritánus törekvések nyomán, bizonyos kompromisszumos szándékkal megalkotott egyházi törvénykönyvben kifejezetten olvasható, hogy az iskolákban „*mind a latin, mind a nemzeti nyelv tisztán beszélésére tegyenek szert*” a tanulók.⁵⁰ A tanulmányok kezdetén álló diákok minden bizonnyal az anyanyelvű olvasást és írást sajátították el, amint erről a Debrecenben 1597-ben kiadott iskolai intelmek tanúskodnak.⁵¹

Az anyanyelvűséggel kapcsolatosan utalnunk kell arra, hogy a fentebb említett református-evangélikus unió következtében lutheránus szláv ajkú egyházközségek iskoláinak is nyomára bukkanhatunk a forrásokban. A varannói iskola „uniós” intézmény volt, ahol „tót deákok” is tanultak. A latinság folyományaként azonban a szláv ajkú diákok bármelyik iskolát felkereshették. Miskolczi Csulyak Istvánt 1595-ben az újhelyi iskolában Túróc vármegyei szláv diákok beszéltek rá, hogy Nagyszombatba induljon további tanulmányokra.⁵² Sárospatakon is tanultak szlávok az általunk vizsgált időszakban.⁵³ Az erdőbényei iskola tanulói között is voltak „tótok” 1671-ben.

Az iskolaépületekről is szerezhetünk néhány információt. Legnagyobb részben fából épültek. Az egyik legjelentősebb egyház, a sátoraljaújhelyi is csak 1639-ben tudott – nem kis nehézségek között – kőből emelni iskolát. Kacsón a megégett iskola helyett 1651-ben másikat igyekeztek emelni, „*fáját*

⁴⁸ MAKKAI LÁSZLÓ: A Kollégium története alapításától 1650-ig. In Barcza József (szerk.): i.m. 30. p.

⁴⁹ RMNY 57. RMNY 801. RMNY 909.

⁵⁰ KISS ÁRON: Egyházi kánonok. i.m. 66. p.

⁵¹ NAGY KÁLOZI BALÁZS: Pedagógusképzés a debreceni főiskolában a XVI. században II. Szilvástijfalvi Imre pedagógiaja. Református Egyház 1968, 12. p.

⁵² MPEA XI. (1927) 126-127. p.

⁵³ HÖRCSIK RICHÁRD: i.m. 86, 91. p.

alkalmasan meghordták”. Csörgőn 1668-ban új iskolát szándékoztak építeni, aminek a „fáját megvették”. Nagyszombatban 1641-ben az iskolában „kamorát” szerettek volna létesíteni, melynek „fáját alkalmasan meg is hordották volt”. A miglészi iskola építésére szólítják fel az egyik leányegyház tagjait 1663-ban az egyházlátogatók, a lelkükre kötve, hogy a télen az építéshez szükséges fát szerezzék meg. Zsadányban 1633-ban kezdték az iskola építését, de kevés reménység volt hozzá, mert a fának híjával voltak. A kerítés fonott sövény volt, esetenként sárral tapasztva. Az iskola általában a mester lakásaként használható szobából és a tanulóházból vagy classisból állt, ez utóbbit többször nevezik auditoriumnak, azaz előadóteremnek, olykor a diákközösségről communitasnak. Kisebb falvakban azonban a legtöbbször csak egyetlen szoba volt az iskola. A borsod-gömöri egyházmegyében a XVIII. század derekán még mindig ez az általános kép.⁵⁴ Az alumnusokat tartó mezővárosok iskoláiban kellett lenni olyan helynek, ahol a diákok laktak. Erdőbényén a beteg kolduló diákok a padláson voltak elhelyezve.

A FORRÁSOK

Forrásaink „műfajukat” tekintve nagyobb részt egyházlátogatási jegyzőkönyvek. Az egyházlátogatás (canonica visitatio) az egyházkormányzás eszköze, annak ellenőrzésére, hogy a gyülekezetekben törvényes rend szerint folyik-e az élet. Az egyházi viszonyok pontos ismeretét volt és van hivatva szolgáltatni. Ez az ismeretszerzés az egyház jogi életében folytonos és szabályszerű intézménnyé, s az egyházkormányzók sajátos munkakörévé alakult, mint egyházlátogatás.⁵⁵ A Biblia beszámol arról, hogy az apostolok személyes látogatásaikkal és leveleik útján tanácsolták, intették a gyülekezeteket. Ez a tevékenység mintája lett az egyházlátogatás formájának, amelynek megszilárdult rendjét a VI. századtól kezdve már megbízható források tanúsítják. Az egyházi törvények (kánonok) a püspök köteleességévé tették a vizitációt, amit évente egyszer gyakorolnia kellett, lehetőleg személyesen. A századok folyamán a részletek változtak, az alapvető szempontok azonban nem. Eszerint az egyházlátogatás célja az igaz tant megerősíteni, az eretnekségeket eltávolítani, a jó erkölcsöket ápolni, a rosszakat megjavítani, a népet intésekkel állhatatosságra buzdítani, a hívek javát szolgálni.

Különösebben újat ebben a kérdésben a reformáció nem hozott. Magyarországon az ágostai hitvallású egyház rendelkezése a püspök köteleességei közé sorolta a vizitáció megtartását. A Helvét Hitvallást követők, azaz a reformátusok az esperest (senior) nevezik meg az egyházlátogatás gyakorlójaként. Azon az egyházvidéken (Tiszáninneni Református Egyházkerület),

⁵⁴ Sárospatak, Ref. Kollégium Levéltára, Kgg. II. 5. jelzetű protocollum, passim.

⁵⁵ Szakszerű történeti és jogi ismertetését adja időtálló művében KOVÁCS ALBERT: Egyháztörténet. Bp. 1878. 457-467. Legújabbban VARGA IMRE: A canonica visitatio. In Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum, 1989. 337-353 pp.

amelynek vizitációs jegyzőkönyvei iskolai adatait adjuk közre, a XVII. században az esperes áll a lelkészi hierarchia csúcsán. Az itt hatályos kánonok így rendelkeznek az egyházlátogatásról: „Hogy pedig mind a lelkészeket, mind magát a népet inkább meg lehessen a maga kötelességében tartani, évenként minden egyházban látogatást kell tartani az egyház bevett szokása szerint”.⁵⁶ Egy másik korabeli törvénykönyv részletesebben szól a kérdéstről: „A hűséges látogatást - vizitációt - minden évben szorgalmasan meg kell tartani és végrehajtani, hogy megvizsgáltsék miképpen végzi az egyházban mindenik rend a maga tisztét, s mint viseli magát, hogy így a tiszta tudomány és ártatlan élet erősödjék; az engedetlenek és hivatásuknak meg nem felelők pedig megjavíttassanak, jó életre téríttessenek, s hogy a rendetlen szabadoság által a sok gonoszságra ablak ne nyitassék, Istennek haragja fel ne gerjesztessék és ítélete az egyházra ne vonassék. A látogatást pedig majd a zsinat kövesse, hogy a látogatók az észlelt és feljegyzett hibákat előterjessék és a botrányt okozó vétekben találtattak a gyűlés előtt egyházi ítélet szerint szigorúan megbüntettessenek, hogy egyebek is megfélemljenek 1Tim 5,20.”⁵⁷ Az egyházlátogatások tapasztalatait írásban rögzítették. Azok a legelső jegyzőkönyvek, amelyekből az iskolákra vonatkozó adatokat közöljük, az egyházközségek vagyoni-gazdasági helyzetére koncentrálnak, lelkészi, tanítói javadalmakat tárnak elénk. A későbbiek már nem kizárólag ezzel a kérdéssel foglalkoznak, más szempontok szerint is betekintést engednek egy-egy eklézsia – jelen esetben főként iskola – életébe.

Kisebb részben a források zsinati jegyzőkönyvek. A zsinatok a református egyházmegyék életében évi rendszerességgel folyó tanácskozások voltak. A generális synodus magában foglalta az egyházvidék minden lelkészét és tanítóját. A megjelenés számukra kötelező volt. A partialis synodus egy-egy egyházvidék kisebb részére terjedt ki, ezen csak a meghívottaknak kellett megjelenniük. A zsinatok alkalmával szentelték fel az új lelkészeket, megtárgyalták a közegyház időszerű kérdéseit, a vizitációk során el nem intézhető vitás ügyeket, meghallgatták a személyes panaszokat, s ilyenkor ülésezett a házassági bíróság is.

Itt el kell mondanunk, hogy az egyházlátogatás és a zsinati ügyvitel elsősorban probléma centrikus volt. Forrásaink tehát nem adnak teljes képet egy-egy iskoláról, illetve az azt fenntartó egyházzal, hanem leginkább a kifogásolt helyzetet rögzítik. Ha ezt nem vesszük figyelembe, tévesen arra a következtetésre juthatunk, hogy a XVII. századi református iskola negatív jelensége a kornak. Az 1670-71. évi vizitációk során többször utalnak arra, hogy az iskolákat külön látogatták. Feltehetően ezekről is készítettek feljegyzéseket, ezek azonban előtünk ismeretlenek, valószínűleg megsemmisültek. Bizonyára ezek a jegyzőkönyvek teljesebb rálátást nyújtanának a korszak iskoláinak életére.

A felső-magyarországi református iskolarendszerről képet adó átfogó összeírások a XVI-XVII. század fordulójától, még inkább az 1610-es évektől

⁵⁶ Felső-Magyarországi Cikkék, LII. cikkely. KISS ÁRON: i.m. 722.

⁵⁷ Borsod-Gömör-Kishonti Cikkék. XXXV. cikkely. Uo. 732.

kezdődően állnak rendelkezésünkre. Talán nem vagyunk messze az igazságtól, ha arra gondolunk, hogy hasonló egyházlátogatási jegyzőkönyvek ezt megelőzően is léteztek – amint fentebb már szoltunk is a valaha létezett feljegyzések gazdagabb voltáról – de a tizenöt éves, vagy hosszú háború nyomorúságai között elpusztultak. A rendelkezésünkre álló iratokban is van utalás erre. Feltevésünket megerősíti az is, hogy néhány hegyaljai mezőváros nagyjából ugyanebben az időben újra összeírta törvényeit és szokásait, mert azok írott formái „Basta járásakor” elpusztultak.⁵⁸

Dienes Dénes

⁵⁸ NÉMETH GÁBOR: i.m.